

Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Kansere Hastalığı ve Tedavi Önerilerine Dair Bir Deneme

Gülin Öztürk¹

Özet

Türkçe tıp metinlerinin işlediği konularda pek çok bilim dalını ilgilendiren bilgiler bulanabilmektedir. Bu doğrultuda metinler, tıp tarihi, dil incelemeleri, biyoloji, halk bilimi, yer adları, ölçü adları ve biyografik konular açısından incelenmektedir. Ancak bunlar, metinlerdeki tüm konuların ele alındığı anlamına gelmez. Çünkü bu metinlerle ilgili incelenmesi gereken pek çok konu daha bulunmaktadır. Bunlardan biri de alan yazını incelemelerinde karşılaşılamayan kanser konusu ve tedavileridir. Bu çalışmada da söz konusu metinlerde geçen kanser hastalığı ve tedavilerine yönelik birikimler betimlenmiştir. Elde edilecek verilerin, başta kanser hastalığının tarihçesi olmak üzere alternatif tıp ve onların tedavisi çalışmalarına katkı sunması ümit edilmektedir. Çalışma, kanser konusu ve 17. yüzyılda yazılmış iki tıp metniyle sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın bir tedavi önerisi olarak hazırlanmadığı vurgulanmalıdır.

Çalışma, geleneksel Türk tıbbının Anadolu'daki tarihî gelişimine bir bakış; tıp metinlerinde kanser için kullanılan sözcükler; İslâmî dönem tıp metinlerinde dört hılt teorisi anlayışı, taranan eserlerle ilgili bilgiler, inceleme ve sonuç alt başlıklarından oluşmaktadır.

İncelenen metinlerde kanserin, sevda hıltının yanmasından kaynaklandığına yönelik bir açıklama bulunduğu görülmüştür. Sevda hıltı, dört hılttan biridir ve soğuk ve kuru özelliğe sahiptir. Yine kanserin (özellikle seretan) tuzdan da kaynaklandığı belirtilmiştir. Seretanın kökünün olduğu da vurgulanmıştır. Metinlerde kanser, seretan, âkile, ganzarniya, hora, yinür baş, âkile çıbanları sözcükleriyle ifade edilmiştir. Seretan, sert ve sağlam bir şişlik olarak betimlenmiş ve onun genellikle avratların memesinde olduğu açıklamasına yer verilmiştir. Ganzarniya, âkilenin türü olarak ifade edilmiştir. Âkile, hora ve yinür baş da iyileşmeyen ve genişleyen yara olarak geçer. Âkile, ağız, burun ve diş diplerinde de olabilir. Bu ifadelerin geçtiği yerde de çıban, yaramaz yara, yara, müteaffin olmuş yaramaz ve habis yara, kuruh-ı habise, ağızda olan yaralar, çürümüş et gibi hastalık ve belirtilerin de sık sık yer aldığı

1 Doç. Dr., Niğde Ömer Halisemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gozturk@ohu.edu.tr Orcid: 0000-0001-5586-6627

görülmüştür. Kanserle ilgili ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla onun türü gözle görülebilen özellik sergiler ve vücudun dış kısmında yer alır. İçteki kanser türleriyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kanserin tedavisinde farklı yöntemler uygulandığı görülmüştür. Tedavide ekhel damarından kan alınması, hastanın çokça ishal ettirilmesi (pişirilmiş bağboza otu ile) gerektiği önerilmiştir. Beslenmede de sevda özelliği içeren yiyeceklerle, sevdayı harekete geçirecek yiyeceklerin tüketilmemesi tavsiye edilmiştir. Bu doğrultuda patıcan, sığır ve keçi eti yenilmemeli, galiz gıdalardan uzak durulmalıdır. Galiz yani kaba ve sert olarak vurgulanan ilaçların ne olduğu açıklanmamıştır. Kanser tedavisinde özellikle yaralı ve çürümüş etleri olan kanser türlerinde dağlamanın çok faydalı olduğu vurgulanmıştır. Metne göre dağlama kanserin başlangıcında faydalıdır. Karışım sürülmüş sargılar ve özel merhemlerle de tedavi uygulamaları yapılabilir. Asit, şeker, taş yanında bitkisel, hayvansal, madensel, tedaviler de vardır.

Günümüzde geleneksel tıba yönelişler, doğal yollarla tedaviler gittikçe artmaktadır. Geçmiş dönemlerde yazılan eserlerde yer alan tıbbi bilgiler de tecrübe edildiği ve birikimi aktardığı için bu anlamda oldukça itibar görmektedir. Bunların doğrudan kullanılmasında temkinli olunması gerekir. Ancak bu eserlerde yer alan tecrübeye ve somut tedaviye yönelik verilerin ortaya çıkarılıp bilimsel olarak incelenmesi ile onların faydalı olup olmadığı laboratuvar ortamlarında kanıtlanabilir. Bunun dışında bu bilgiler ve uygulamalar yeni tedavi yollarının geliştirilmesine de katkı sağlayabilir. Çalışmadaki verilerin bu konuya da merak uyandırması ve bu anlamda disiplinler arası araştırmalara konu olması umulmaktadır.

Giriş

Tarihî Türkçe tıp metinleri, pek çok bilim dalı için araştırma malzemesi sunabilen kaynak eserlerdir. Bu metinler tıp tarihi, dil incelemeleri, biyoloji, halk bilimi, yer adları, ölçü adları ve biyografik konular açısından incelenmektedir. Ancak bunlar, metinlerdeki tüm konuların ele alındığı anlamına gelmez. Çünkü bu metinlerle ilgili incelenmeyi bekleyen konular da bulunmaktadır. Bunlardan biri de alan yazımı incelemelerinde karşılaşılmayan kanser konusu ve tedavileridir. Bu çalışma da tıp metinlerinde geçen kanser hastalığı ve tedavileri ele almak için hazırlanmak istenmiştir. Elde edilecek verilerin, başta kanser hastalığının tarihçesi olmak üzere alternatif tıp ve onların tedavisi çalışmalarına katkı sunabileceği düşünülmektedir. Çalışma, kanser konusu ve 17. yüzyılda yazılmış iki tıp metniyle sınırlı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmanın bir tedavi önerisi olarak hazırlanmadığı vurgulanmalıdır.

Çalışma, geleneksel Türk tıbbının Anadolu'daki tarihî gelişimine bir bakış; tıp metinlerinde kanser için kullanılan sözcükler; İslami dönem tıp metinlerinde dört hilt teorisi anlayışı, taranan eserlerle ilgili bilgiler, inceleme ve sonuç alt başlıklarından oluşmaktadır.

1. Geleneksel Türk Tıbbının Anadolu'daki Tarihi Gelişimine Bir Bakış

Oğuzların, Anadolu'da bağımsız devlet kurmaları ve siyasi gücü ellerinde bulundurmaları, idarecilerin bilim ve sanat faaliyetlerine de yönelmelerine olanak sağlamıştır. Beylerin, bilim ve sanatsal çalışmalarına yönelik desteği bu alanlarla ilgili eserlerin daha çok yazılmasını teşvik edici olmuştur. Bu süreç, Oğuz Türkçesine dayalı bir yazı dili geliştirilmesini de hızlandırmıştır (Korkmaz, 2013: 81-87).

Anadolu'da beylerin bilimsel çalışmalarına destek vermesi tıp sahası için de oldukça üretken bir dönemin başlamasını sağlamıştır². Çünkü Türk tıp tarihine bakıldığında geleneksel tıp metinlerinin en fazla yazıldığı dönemin Anadolu sahası olduğu görülmektedir. Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi adlı eserde belirlendiği kadarıyla yüzyıllara göre artan bir şekilde Osmanlı sınırları içerisinde ve Anadolu'da yazılmış Türkçe tıp metinlerinin sayısı 4000'in üzerindedir (İhsanoğlu-Şeşen vd. 2008: CIII-CVI). Yine bu gerçekliği Önlere, *Anadolu sınırları içerisinde yazıldığı belirlenen ilk Türkçe tıp yazma eserleri 14. yüzyıldan sonraya aittir*, şeklinde ifade eder (Önlere, 1990: 1). Anlaşıldığı üzere bu eserler, Beylikler Döneminde yazılmaya başlanmıştır. Bu dağılım aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1: Türkçe Tıp Kitaplarının Müellif ve Eser Sayısının Yüzyıllara Göre Dağılımı

Yüzyıllar	13.yy.	14.yy.	15.yy.	16.yy.	17.yy.	18.yy.	19.yy.	20.yy.	Toplam
Müellif Sayısı	1	9	41	73	84	117	282	823	1430
Eser Sayısı	2	14	97	179	140	223	1491	2950	5607

(İhsanoğlu-Şeşen vd. 2008: CIII-CVI).

Beylikler Döneminde başlangıçta çeviri Türkçe tıp kitaplarının yazıldığı görülür. Bu çeviriler, İslam dünyasının önemli hekimlerinden olan İbn-i Baytar'dan, Ebû Nuaym el-İsfahani'den yapılmıştır (Bayat, 2010; Önlere, 1998: 157). İbn-i Baytar'ın Kitâbü'l-Câmi Fi-Edviyetü'l-Müfredede adlı eseri, Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar adıyla çevrilmiştir. Ancak bu detaylı bir çeviri değil İbn-i Baytar'ın eserinin kısa bir çevirisidir. Aydınogulları Beylerinden Umur Bey (1340-1348) döneminde çevrilen eser, yine ona taktim edilmiştir (Önlere, 1998: 158; Yıldız, 2016). Ahmed Dâî, Kara Timurtaş Paşazade

2 Bilimsel çalışmaları destekleyen beyler (Germiyan, Aydın, Candar ve Osmanogulları) adına tıp konulu eserler yazılmıştır: İlyâsiyye, Menteseoğlu İlyas Bey'e; Ya'kubiyye, Germiyan oğlu Ya'kub Bey'e; Sultâniyye, Çelebi Mehmed'e; Tuhfe-i Murâdi, II. Murad'a sunulmuştur (Bayat, 2010: 281; Yıldız, 2016: 12-13)

Umur Bey Çelebi (1370?-1460) adına Tıbb-ı Nebevi adlı eserini Tifâşî'den (Ö.1253) çevirmiştir. Tifâşî, Ebû Nuaym El-İsfahânî'nin Et-Tıbbu'n-Nebevi adlı eserini çeşitli kısımlarını çıkararak (hadislerle tanıqlama ve bazı rivayetleri çıkarma) özetlemiş ve El-Vâfi Fi't-Tıbbi's-Şâfi adıyla çevirmiştir (Uzel, 1999: 486; Bayat, 2010).

Müfredat-ı İbn-i Baytar, Tıbb-ı Nebevi çevirileri yerini telif eserlere bırakırken, hekimler Arapça olarak yazdıkları eserlerini de Türkçeye çevirmişler ve onları da beylere sunmuşlardır. Hekim Bereket ve Ali bin Abbas bu hekimlerden yalnızca ikisidir. Hekim Bereket, Arapça yazdığı Lubâbü'n-Nuhab adlı eserini, Hudâvendigâr Melikü'l-ümerâ Mübârizü'd-devle Ve'd-din için Tuhfe-i Mübârizî adıyla Türkçeye çevirmiş; Ali bin Abbas da (ölm. 284H/994M) Arapça olarak yazdığı Kâmilü's-Sınâatü't-Tıbbiye'yi Aduddud'd Devle (936-983) için Kitabü'l-Melik adıyla Türkçeye tercüme etmiştir (Erdağı, 2001: 47-48). Hekimlerin Arapça yazdığı eserlerini Türkçeye çevirmelerinde yine beylerin teşvikleri bulunmaktadır. Denilebilir ki bu teşvikler, bir yandan Türkçenin değer kazanmasını sağlarken diğer yandan Türkçenin bilim dili gücünün de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Beylerin, Türkçe yazmaya teşviklerinde, onların halkın içinde yetişmeleri ve Arap ve Fars kültürünü bilmemelerinin payı olduğu düşünülmektedir. Beylerin bu gayretleri sonucunda Türkçe, Arapça ve Farsçaya hâkim kılınmıştır (Levend, 1949: 21). Burada vurgulanması gereken bir başka husus da İslam tıbbındaki çeviri geleneğinin Türk tıbbı içerisinde de devam etmesidir. Bu çevirilerle, Yunanca terimler başta olmak üzere Arapça ve Farsça terimler Türk tıbbına girmiştir (Doğan, 2010: 316).

Beyliklerden sonra gelen Osmanlı döneminde de tıp çalışmaları yaygın bir şekilde devam etmiştir. Ancak bu dönemde İslam tıp geleneği yanında Batı tıp geleneğine de yönelişler görülür. Bayat bu durumu şu şekilde ifade eder: Osmanlı tıbbında da Beylikler dönemindeki kültürel ve bilimsel faaliyetlerdeki artış devam etmiştir. Bu dönemin başlangıcında tıp, tedavi ve ilaç yapımı, hastalığın teşhisi anlayışlarında İslam tıbbından yararlanmışlardır. Ancak sonraları Rönesans'ın Avrupa'da gerçekleştirdiği gelişmeler, tıp anlayışında, tedavide farklılıklar meydana getirmiştir. Türk tabipleri de Osmanlı'nın ve Osmanlı aydınlarının Avrupa ile ilişkileri doğrultusunda bu yeni metotları Türk tıbbına getirmişlerdir. Bundan dolayı Türk tıbbı Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı tıbbından etkilenmiş ve yeni metotlar, başta Anadolu olmak üzere Osmanlı'nın büyük şehirlerine taşınmıştır (Bayat, 2010: 297-298). Bu etkiler yalnızca tedavi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Batı tarzı modern tıp eğitimi alınması için tıp okullarının açılmasını da sağlamıştır.

III. Selim, donanmanın hekim ihtiyacını karşılamak amacıyla Kasımpaşa'da,

Tersane Tıp Mektebini (1805) açmıştır. Tıbhâne-i Âmire de bu okullardan bir diğeridir. Dârü't-Tıbb-ı Âmire olarak da adlandırılan bu okul, 14 Mart 1827'de Vezneciler'de açılmıştır. Eğitim süresi 4 yıldır. Yine cerrahanelerin de bu dönemde açıldığı görülmektedir. Cerrah yetiştirmek amacıyla açılan Asâkîr-i Hassa-i Şâhâne Cerrahânesi 1832'de kurulmuştur. Bu okulda zaman içerisinde değişime gidilmiştir. Viyana'dan ders vermek amacıyla gelen Bernard'la okulun adı değişmiş ve Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliye-i Şâhâne olmuştur (Bayat, 2010: 321-328). Bu okullar yanında sivil sağlık işleri için de tıp okulları kurulmaya başlanmıştır. 1866'da Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye bu amaçla açılmıştır. Bu okulun bir başka özelliği de Türkçe tıp eğitimi vermesidir. Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiye açıldığı yıl değil bir yıl sonra eğitim hayatına başlamıştır. Batı Türk tıbbına yönelik, okullaşma ve Batı tarzı eğitimlerle devam ederken Türk tıbbının Türkçe olarak yapılması tartışmaları da gündeme gelmiş ve bunlar zamanla sonuç vermiştir. 1870'de askerî tıbbiyede Türkçe eğitim verilmesiyle 31 yıllık Fransızca tıp eğitimi sona ermiştir (Bayat, 2010: 328-329). Anadolu'daki Türk tıbbının her iki döneminde de farklı kültür ve çarşımalardan etkilenme göze çarpmaktadır.

Bu dönemlerde telif ve tercüme pek çok eser yazılmıştır. Bu eserlerin bir kısmı Dinar, 2013: 5-15; Yıldız, 2019: 416-436; Uzel, 1999: 486; Bayat, 2010, çalışmaları esas alınarak tanıtılmış ve bunlar dışında da bazı eklemeler yapılmıştır:

Alâ'im-i Cerrâhîn: İbrahim bin Abdullah'ın 15. yüzyılda yazdığı, cerrahi konuları ele aldığı eseridir. Gürlek, eseri doktora tezi olarak incelemiştir (Gürlek, 2011). Eserin bitki adları, yine Gürlek tarafından ele alınmıştır (Gürlek, 2011a).

Kitâb-ı Bâhnâme-i Şâhî: Bu esere Bâhname Tercümesi de denilmektedir. Musa bin Mesud tarafından yapılan bir çeviridir. O, Nasır-ı Tusî'nin Farsça olarak yazdığı Bâhnâme'den çeviri yapmış ve onu da Germiyanoglu Beyi İkinci Yakup'a (1388-1390) sunmuştur. Eserin Doğan tarafından bir makalede ele alındığı belirlenmiştir (Doğan, 2013).

Cerrâhiyetü'l-Haniyye: Cerrahi konular için yazılmış bir eserdir. Şerafettin Sabuncuoğlu tarafından 1465 yılında yazılmıştır. Eserde resimler bulunmaktadır. Bu yüzden o resimli ilk Türkçe tıp kitabı olma özelliğine sahiptir. Eser üzerine Kurt tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Kurt, 2012). Hatiboğlu tarafından kitap olarak da yayımlanmıştır (Hatiboğlu, 1956). Önler, eserde geçen tıp terimlerini incelemiştir (Önler, 2017).

Mücerrebname: Türkçe tıp kitapları içerisinde ilk deneysel tıp kitabı olma özelliğine sahip bu kitabı Sabuncuoğlu yazmıştır. 1468 yılında yazılan

bu eser üzerine Süveren tarafından bir yüksek tezi hazırlanmıştır (Süveren, 1987). Yine eser, Süveren ve Uzel tarafından kitaplaştırılmıştır (Uzel-Süveren, 2000).

Müntehab-ı Şifâ: Döneminin ve sonraki dönemlerin meşhur hekimlerinden Hacı Paşa'nın eseridir. Hacı Paşa'nın adı Celaleddin Hızır'dır. 1381 yılında Aydınoğlu İsa Bey'e sunulan bu eseri Hacı Paşa, Arapça yazdığı Şifâ'ül-Eskâm ve Devâ'ül-Âlâm adlı eserinden Türkçeye çevirmiş ve adını da Müntehab-ı Şifâ koymuştur. Eser üzerine Önler, doktora tezi hazırlamıştır. Bu tez daha sonra kitaplaştırılmıştır (Önler, 1990). Eserin sözlüğü yine Önler tarafından hazırlanmıştır (Önler, 1999).

Müntahab-ı Fî't-Tıbb / Kitabu'l-Müntehab Fî't-Tıbb: 15. yüzyılda Abdülvehhâb bin Yûsuf tarafından yazılan bu eser, Osmanlı sultanı adına yazılan ilk tıp kitabı olma özelliğine sahiptir. Eseri Bayat, kitap olarak yayımlamıştır. Bayat eserin 1420 yılında yapılan nüshası üzerine inceleme yapmıştır (Bayat, 2005). Güven eseri doktora tezinin konusu olarak incelemiştir (Güven, 2005).

Edviye-i Müfrede: 1390 yılında İshak bin Murad tarafından Gerede'de yazılan bu eser tarihi bilinen ilk Türkçe tıp kitabıdır. Eserle ilgili olarak Arğunşah tarafından bir makale (Arğunşah, 2009) yayımlanmış; Canpolat ve Önler tarafından da bir kitap hazırlanmıştır (Canpolat-Önler, 2007). Önler ayrıca kitapla ilgili bir bildiri de sunmuştur (Önler, 2015).

Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb: Mısır'da Divan Kâtibi Ahmed Efendi Hazretlerinin himayesinde olan Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî'nin 17. yüzyılda yapmış olduğu bir çeviridir. Eser, Tezkire-i Dâvûd olarak bilinen eserin (müellifi Dâvûd-ı Antakî) üçüncü bölümünün çevirisidir. Eser, Arslan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve 2019 yılında kitaplaştırılmıştır (Arslan, 2019). Yine eserdeki tıbb-ı nebevi unsurlar, ay isimleri Arslan Sarman, 2016 ve Arslan Sarman, 2017'de yazılmış makalelerde ele alınmıştır. Eserin müterciminin dil ve üslup özellikleri de Arslan, 2020'de incelenmiştir.

Ma-Hazar: Ebû Bekir tarafından 18. yüzyılda kaleme alınan bu eser, Abdülkadir El-Besim tarafından 19. yüzyılda istinsah edilmiştir. Eser üzerinde Aksaraylı, yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Aksaraylı, 2013).

Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmaniyye: Osman Hayri Mürşid Efendi'nin eseridir. O, bu eseri 19. yüzyılda yazmıştır. Konusu tıp ve eczacılıktır. Eser, Telli tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Telli, 2017).

Osmanlı sınırları içerisinde yazılmış diğer Türkçe tıp kitaplarının büyük çoğunluğu için bk. İhsanoğlu-Şeşen vd., 2006.

2. Tıp Metinlerinde Kanser İçin Kullanılan Sözcükler

Türkçe Sözlük'te kanserin, *bir organ veya dokudaki hücrelerin kontrolsüz olarak bölünüp çoğalmasına bağlı olarak yakın dokulara yayılmasıyla veya uzak dokulara sıçramasıyla beliren hastalık, amansız hastalık, incitmebeni, dokunmabana* (<https://sozluk.gov.tr/>) şeklinde açıklandığı görülür. Tıp metinlerinde kanser hastalığı, ekle, hore/hure, yenirce, seretan sözcükleriyle karşılanmaktadır. Ekle, üstünde belirlediği organı yavaş yavaş yiyip bitiren, yenirce denilen yara, kanser olarak tanımlanır. Sözcüğün âkile şeklinde çeviri yazıya aktarılmış şekilleri de vardır. Hore/hure ve yenirce de tıp metinleri sözlüklerinde eklerle aynı anlamda açıklanmıştır. Seretan da doğrudan kanser şekliyle veya gittikçe genişleyen yara, yenirce, kanser, âkile şekillerinde tanımlanmıştır. Sağlam ve sert şişlik olarak da metinlerde açıklandığı görülmüştür. Kanserın şişlik şeklinde görülen bir türü de ganzarniya'dır. Buna yinür baş da nedir. Yinür baş, gittikçe oyulup derinleşen yara, yenirce, âkile şeklinde tanımlanır (Tokat, 2012: 220, 364, 526, 610; Arslan, 2019: 706, 903; Dinar, 2013: 202, 443, 286). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere kanser, geçmeyen yara, genişleyen yara gibi onun belirtilerinden yola çıkılarak adlandırılmıştır. Seretan da kendi kendini yiyen ve bulunduğu yeri genişleten ve çok damarlı olması özelliğiyle yengeç (seretan) adını almıştır. Bunlar dışında tıp metinlerinde kuruh, habis yara, yara gibi sözcüklere de tesadüf edilmiştir. Bunların kanser şeklinde bir yara mı yoksa normal yara mı olduğu anlayamadığı için bu sözcüklerle ilgili tedavi ve uygulamalar çalışma dışında tutulmuştur.

Konu sınırlılığında ele alınan tıp metinleri bu sözcükler çerçevesinde taranarak kansere yönelik birikimler açısından incelenmiştir.

3. İslami Dönem Tıp Metinlerinde Dört Hılt Teorisi Anlayışı

Geleneksel Türkçe tıp metinlerinin tedavi ve teşhis anlayışında dört hılt teorisi bulunmaktadır. Bu durum Eski Uygurlar döneminde yazılmış tıp metninde de bulunmaktadır. Sertkaya, dikkat çektiği bu konunun araştırılmasına yönelik öneride de bulunmuştur (Sertkaya, 1997: 359)³.

Dört hılt teorisi, anasır-ı erbaa teorisinin tıbbı uyarlanmış şeklidir. Anasır-ı erbaa, sözcük anlamıyla dört unsur demektir ve felsefe için de toprak,

3 *Hâlen Uygur Türklerine âit (...) metinlerdeki tıp geleneği ile Anadolu'daki tıp geleneği henüz mukayese edilmemiştir. Bir örnek olarak mikrobiyolojiden önce humoral patolojiye dayanan ve kökü antik tababetten gelen, bin yıldan daha eski tıp sisteminin ana unsuru ablât-ı erbaa'yı teşkil eden kan (haima), safra (chole), sevdâ (melanchole) ve balgam (pflugma)'ın Uygur metinlerinde sarıg, sarıg suv (chole), lisp~lişp (pflugma), kan (haima) vs. şeklinde geçtiği söylenebilir* (Sertkaya, 1997: 359).

su, hava ve ateşi içine alan kavramlara karşılık gelir. Bu terim, erkan-ı erbaa, mevadd-i erbaa, usul, mebadi gibi adlarla da anılır. Bu düşüncenin doğuşu Antik Yunan'a bağlanmaktadır. Yunanlılara göre Tanrı, kâinatı yoktan var etmemiş, onun ilk maddesine şekil verip onu düzenlemiştir. Yunanlılar, Tanrı gibi ezeli olan bu ilk maddenin ne olduğu konusunda tartışmalı fikirler ortaya koymuşlardır. Bu ilk maddeye arkhe demişlerdir. Thales'e göre arkhe su; Herakleitos'a göre ateş; Anaximenes'e göre hava'dır. Empedokles ise kâinatın tek bir arkheden değil su, ateş, toprak ve havanın oluşturduğu dörtlü birlikten meydana geldiğini savunmuştur. Bu görüş kabul görmüş ve Helenistik dönemde oldukça benimsenmiş ve daha sonra Araplara geçmiştir (Karlığa, 1991: 149). Görüşün başka kültürlere geçişi için farklı görüşler de bulunmaktadır. Çünkü bu düşüncenin Mısır'dan Antik Yunan'a geçtiğini savunanlar da vardır (http://tr.wikipedia.org/wiki/Humoral_Patoloji_Teorisi).

Sicilyalı Empedokles'in Peri Physeos (Doğa Üstüne) adlı eserinde vur-guladığı, sıcaklık ile kuruluk ateşi; nemlilik ile sıcaklık havayı; soğukluk ile nemlilik suyu; soğukluk ile kuruluk toprağı oluşturur, fikrini Hipokrates insana uygulamıştır. Onun bunu uyarlamasındaki gerekçe ise insanın bir mikrokozmos olmasıdır. Bu da insanın, makrokozmos olan evrenin bir yansıması olduğu düşüncesinden kaynaklanır. Hipokrates'in uyarladığı bu yöntem, Humoral Patoloji / Dört Hılt / Dört Sıvı Teorisi olarak adlandırılmıştır (Bayat, 2010). Tıbbı uyarlanan Humoral Patoloji Teorisi'ne göre canlılık, bu dört unsurun dengede olmasıyla mümkündür. Buna göre toprak (bedenin katı kısımları); su (bedenin sıvı kısımları); hava (solumayı sağlayan unsur) ve ateş (ruhu oluşturan unsur) canlılığı oluşturur. Bu elementlerin de her biri bir sıvı ile vücutta karşılık bulur. Sıcak ve nemli özelliğine sahip olan unsur kan, havaya karşılık gelirken; sıcak ve kuru özelliğiyle safra, ateşe karşılık gelir. Yine soğuk ve kuru özelliği bulunan sevda, toprağın; soğuk ve nemli özelliğiyle balgam da suyun karşılığıdır. Bunlar vücutta dengeli bir şekilde bulunursa sağlıklı olunur. Hastalıklar, bu dört sıvıdaki değişikliklerden meydana gelir. Kanın fazla olması demevî; balgamın fazla olması balgamî; sevda'nın fazla olması sevdavî; safranın fazla olması da safravî olarak adlandırılır ve hastalıklar, bu hıltların fazlalağına göre değişir. Hekim bunları belirleyip sıvıların dengede olmasını sağlayacak tedavi ve beslenme yolları geliştirmelidir. Bu anlayış XIX. yüzyıla kadar etkisini İslam dünyasında göstermiştir (http://tr.wikipedia.org/wiki/Humoral_Patoloji_Teorisi; Erdemir, 1989, 24).

4. Taranan Eserlerle İlgili Bilgiler

4.1.Gâyetü'l-Müntehâ Fî-Tedbîrü'l-Merzâ (GM):

Müderriş Hasan Efendi'nin bilinen tek eseridir. Tıp konusunda yazılmış çeviri bir eserdir. Eserin adı, *bastalıkların tedavisinde en son nokta*, anlamına gelir. Bu eser, Salih b. Nasrullah'a ait Tıbb-ı Cedîdü'l-Kimya adlı Arapça eserin Türkçeye çevirisidir. Eser üzerine, Dinar, doktora tezi, hazırlamıştır. Dinar'a göre eser, 1700 veya 1718-1730 arasında tercüme edilmiştir (Dinar, 2013:16-18). Çalışmanın verileri için bu doktora çalışması esas alınmıştır.

4.2.Tuhfetü'l-Eribî'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb (TEN):

Hezârfen Hüseyin Efendi tarafından yazılmış tıp kitabıdır. Yazılış tarihi bilinmeyen eserin 17. yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü bazı kaynaklara göre hekim, 1691 bazılarına göreyse 1678'de vefat etmiştir. Eserin adı, *tabibler ve canlılar için faydalı mahir bir hediye* anlamına gelmektedir.

Devrinin ünlü tarihçisi ve ansiklopedisti olan Hezârfen Hüseyin Efendi, Grekçe ve Latinceyi çok iyi bilmektedir. Bundan dolayı da Kâtip Çelebi'den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifi olarak bilinmektedir. Bununla birlikte yine de hakkında bilinenler sınırlıdır. Doğum yeri İstanköy'dür, ama doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. (Tokat 2012: 5-14). Tokat, eseri doktora tezi olarak incelemiştir (Tokat 2012). Çalışmadaki veriler bu tezde verilen çeviri yazılı metinden taranmıştır. Tokat, Uygur'la birlikte eseri, 2012a'da da genel özellikleri açısından tanıtmıştır (Tokat-Uygur, 2012a). Yine Tokat, eseri, Uygur'la birlikte 2013'te yazdığı bir makalede de ses, şekil, imla özellikleri ve söz varlığı açısından da incelemiştir (Tokat-Uygur, 2013).

5. İnceleme

5.1.Kanserin Nedenleri

5.1.1. Tuz

ve amma milhden tevellüd iden emraz çokdur ve isimleri malûm olan emrazların ekseri milhdendir bu dahı dört kısım üzredir eger kim münhal olur ise ishal ve istiska ve buna benzer marazlar haşıl olur ve eger kim muhterik olur ise giciyikler ve uyuzlar ve komalar ve karhalar ve sereşan ve uşkurbud ve cub-ı efrenci ve daü's-saleb ve buna benzer emrazlar haşıl olur ve eger münakid olur ise nalil ve şalabet ve guddet ve hanazir ve buna benzer marazlar haşıl olur ve buharın bir rayihâsından koltuk altı kokar ve agız dahı kokar ve

buna benzer 3 marazlar haşıl olur eger buhar ile kibrit arız olur ise humma-yı arakiyye arız olur (TEN, 10b/15-19).

İsimleri bilinen pek çok hastalığın tuzdan oluştuğu ifade edilmiştir. Bu hastalıklar tuzun farklı şekilde kullanımıyla ortaya çıkar. Eğer tuz erimiş hâldeyse ishal, istiska gibi hastalıklar meydana gelir. Eğer yanmış olursa kaşınma türü hastalıklar yanında seretan da ortaya çıkar. Eğer katı şekilde ve bir şeyle birleştirilmiş şekilde olursa şişlik ve çıban türü hastalıkların ortaya çıkmasına neden olur. Nemli bir şekildeyse de koltuk altı, ağız kokusu oluşur. Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi seretan tuzun yanmış şeklinin etkisiyle ortaya çıkar.

5.1.2. Sevda Hıltının Fazlalığı

el-faşl (...) maraz-ı seretanı beyan ider bu dağı bir berk veremdirI çok köki olur sevdanın ihtirakından haşıl olur (TEN, 24a/9-10).

Kanserin tanımı ve teşhisi için metinde bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölümde hekim, kanseri, seretan üzerinden betimlemiş ve seretanın oluşma yolunu anlatmıştır. Anlaşıldığı gibi seretan, insanda bulunan dört hılttan (sıvı) biri olan sevda hıltının yanmasından meydana gelir. Sert ve çok sağlam olan bir şişlikle kendini gösterir. Bu şişlikte çok fazla kök olur.

5.2. Kanserin Tedavi Şekilleri

5.2.1. Bitkisel Ürünlerle Tedaviler

5.2.1.1. Demü'l-aḥaveyn: Kardeşkanı ağacı, ejderha kanı ağacı (Dracaena draco).

demü'l-aḥaveyn iki kardaş kanı dirler (...) mideye kuvvet virür eger yumşak dögseler kılıç yaralarına ve gayrı cerahatlara ekseler muvafıkdır (...) âkile çıbanlarına dağı gül kurusu ile ekseler muvafık gelür (TEN, 48b/11-16).

Farklı adları olan kardeşkanı ağacı, çeşitli hastalıklarda etkilidir. Yumuşak dövülürse mideye kuvvet verir, ekilerek kullanılırsa kılıç yaralarına ve cerehatlara iyi gelir. Eğer bu bitki gülün kurusu ile kullanılıp kanser türü çıbanlara (âkile çıbanları) ekilirse onlara da iyi gelmektedir.

5.2.1.2. Hilaf: Söğüt ağacı (Salix)

hilaf Türkide söğüd ağacı dirler tabi atı barid ve yabıdır şahibü'l- Akakir kavli üzre har ve raḥbdır çiçegi ve yaprağı ikisi dağı kabızdır tecfifi dağı vardır bunun köki gayet müceffıdır kanı tutar taze yaprakların emcek şişlerine uralar amma yara oldukda(n) şonra söğüdün dalların yakub külini ekseler ya-

ramaz ve çürük etlerin yiyüb yeni et bitürür cümle yaramaz yaralara ki eger seretan ve eger âkiledir cümlesine söğüd küli gibi olmaz (...) (TEN, 46b/9-15).

Söğüt ağacının küli, yaramaz yara olarak da adlandırılan kansere (seretan ve âkileye) ekilirse onları iyileştirir. Hatta bu tedavi, oldukça etkili bir tedavidir.

5.2.1.3. *Kara harbak: Kara çöpleme (Helleborus).*

kara harbak tedbirinin sıfatı oldur ki diledigin kadar kara harbak kökinin kabından alub bir issi yerde bir gün bir gece anisün suy(ı) ile ısladub badehu hafifce kaynadırsın baki kalan nuklı gayet sıkırsın hatta bir şey baki kalmaya sonra ol safı suyu hammam-ı mariyede azacık gül-i mükerrer ile yani şarabı ile mutedil nar üzre korsun kaynar galiz olub bal gibi olur hıfz idüb vakt-i hacetde istimal idesin mikdar-ı şerbetisi sülüs dirhemden sülusan dirheme varınca havf ve zararı yokdur ve bu deva ahlat-ı sevdaviyyelere nafidir tarik-i ahar oldur ki diledigin kadar kara harbak kökünün kabından alursın lisanü's-sevr köki altı direm razıyane köki altı direm anisün altı direm karanfil üç direm mecmü bir yerde sahk olunub dört parmak mikdarı üstünü basar arak ile ısladub yedi gün bir ısıcak yerde kodukdan sonra süzüb hammam-ı mariyede mutedil ateşde akd idesin hatta rubb ola ve bir tarik-i ahar oldur ki iki yüz direm kara harbak kökünün kabından alub anisün suyu ile tabh idesin hammam-ı mariyede ola ve agzı muhkem bağlanmış ola bundan sonra süzüb baki kalan vasl üzerine arak koyub bir ısıcak yerde koya hatta levni araka çıkınca sonra tasfiye oluna bu amel tekrar oluna harbakda kuvvet kalmayınca ve kaçan ol nakş üzerine arak konsa arak mütegayyir olmaya bundan sonra evvelki suyu ile arak cem olub karada taktir oluna hatta su çıkar ve arak çıkar kara dibinde harbak baki kalur bal gibi mikdar-ı şerbetisi sülüs diremdir bu deva hıltları çıkarır ve dimağ marazlarına nafidir sar gibi ve manya gibi ve malihulya ve baş dönmek ve gözi kararmak ve felc marazları gibi betonika suyu ile ve bazı dimaga mensüb matbühlar ve kanı safı ider ve muharrak fasid hıltları çıkarır ve kuruh-ı habiseye ve ganzarniya ve âkile ve seretan ve cüdam ve temregi giciyik ve hikke marazlarına nafidir (GM, 62b/12-63b/1).

Kara çöpleme ilacının hazırlanması şu şekildedir: Onun kökü anason suyuyla bir gün bir gece sıcak suda ıslatılır. Sonra aynı suda yavaş yavaş kaynatılır. Kaynatılan karışım, ondan bir şey kalmayacak şekilde gayet sıkılır. Sonra bu saf su, hamam-ı mariyede yani su banyosunda gül şerbeti ile normal bir ateş üzerinde kaynatılır. O su karışır ve katlaşır, bal gibi olur. Bu ilaç istenilen zamanda kullanılmak için saklanır. Yine bu ilaç, sığırdili bitkisi, rezene kökü, anasonla ve karanfille hazırlanır. Karanfil hariç her biri altı dirhem olmalıdır. Karanfil üç dirhem konulur. Bunlar bir yerde toz hâline getirilip üstünü dört

parmak geçecek şekilde rakı (arak) ile ıslatılıp yedi gün sıcak bir yerde bekletilir. Sonra süzülür ve su banyosunda ılık bir ateş üzerinde koyulaşmaya kadar pişirilir. Bu şurup olur. Kara harbak ilacının hazırlanmasının son yolu da şudur: 200 dirhem kara harbak yani çöpleme otu kökünün kabuğundan alınır, su banyosunda ağzı sıkıca bağlanmış bir şekilde anason suyuyla pişirilir. Sonra süzülüp geriye kalanın üzerine rakı konulup sıcak yerde bekletilir. Rengi, rakıya çıktığında saflaştırılır ve bu iş harbağın kuvveti kalmayınca ya kadar devam ettirilir. Bu da rakıya rengi geçmeyinceye kadardır. Bundan sonra ilk su ile arak toplanıp kar'a adı verilen kimyevi bir kapta damıtılır. Bu işlemde su ve rakı çıkar, harbak kar'a maddesinin dibinde kalır. Bala benzer. Bundan üç dirkem kullanılır. Çeşitli yollarla hazırlanmış bu kara çöpleme ilacı üç dirhem olarak dimağ (beyin/akıl) hastalıkları, baş dönmesi gibi hastalıklar yanında kötü huylu yaralarda ve âkilenin bir türü olan ganzarniya kanser türünde, âkilede ve seretanda kullanılır.

5.2.2. Hayvansal Ürünlerle Tedaviler

5.2.2.1. *Zerarih*: Kuduz böcekleri, bambıl böceği.

zerarih banbul kurdı didikleri böcektir ki agululardandır (...) çıbanlu uyuya ve yaramaz demregüye ve seretan misillü şişlere ursalar giderir (TEN, 49b/10-17).

Bambıl böceği, kötü huylu temreği, seretan çeşidi ve seretan benzeri şişliklere sarılarak kullanılırsa onları iyileştirir.

5.2.3. Asitlerle Tedaviler

5.2.3.1. *Tuz ruhu*:

Metindeki tarife göre tuz, maden ve çölmekçi çamuru ile karıştırılarak hazırlanan bir karışım.

tuz rûhını çıkarmak sıfatı oldur ki diledigin kadar madeni tuz alub ve sahk idüb üzerine azacık yağmur suyu saçarsın badehu kendi kadar kil-i ermeni ile yahud çölmekci çamuru ile karışdırub hamir idesin sonra bunu yassı uzun badem gibi söbüce heman hablar idesin güneşde ya furunda kurıdasın sonra eflatününün nisfına dek koyub amma mukabele vasi olmak şartdır altına nar-ı hafif idersin evvel suyu çıkar sonra tedricen nar-ı şedid idesin hatta rûhi çıkınca bu rûh milhin taktiri gibidir sonra ol rûh-ı mukattarı hıfz idersin acayıbdendir (...) dahı kurûh-ı habise üzerine sürmekle giderir ve kurûh-ı habise ve bevasir ve seretan ve âkile gibi marazlara husûsa üzerine sürmekte müla-zemet ideler halas olur biizni'llahi teala (GM, 65a/16-66b/8).

Tuz ruhu, seretanda ve âkilede, yara üzerine sürülerek kullanılır. Buna iyileşinceye kadar devam etmek gerekir. Bu şekilde kullanılırsa Allah'ın izniyle onlardan kurtulunur. Kansere ve onun dışındaki hastalıklarda kullanılacak tuz ruhu şu şekilde hazırlanmalıdır: İstenildiği kadar madeni tuz alınır, toz hâline getirilir ve üzerine biraz yağmur suyu saçılır. Daha sonra kendisi kadar büyüklükte Ermeni kili veya çömlekçi çamuru katılıp hamur yapılır. Bu hamurlardan uzun bir şekilde yani söbü tarzda yuvarlaklar yapıp güneşte ya da fırında kurutulur. Eflatuni adı verilen, (girişi geniş olan damıtmak için fırının üzerine konan tencere veya demirin üzerine geçirilen ve damıtılan buharın tahliye edilmesi için kullanılan ağız geniş eğimli bir alet) aletin yarısına dek konulup hafif ateşte pişirilir. Önce suyu çıkar. Sonra aşamalı olarak ateşin sıcaklığı artırılır. Bu şekilde onun özü çıkar. Bir anlamda bu, tuzun damıtılmasıdır. Sonra bu ruh saklanmalıdır. Çünkü çok mucizevi özelliklere sahiptir.

5.2.4. Şekerle Yapılan Tedaviler

5.2.4.1. *Sükker-i zuhal*: Zencefil şekeri.

sükker-i zuhal sıfatı oldur ki tozdan ve topraktan pak selikün ve isfidac alursın ve azacık mukattar sirke ile tartib idüb kurudursın badehu sahk idüb bir zarfa korsın ve üzerine dört parmak mikdarı mukattar sirke ile karışdırub bir ısıcak yere veya kül üzerine korsın dört gün tura ol mekanda varub turan hazer eyleye zira buharı yaramazdır insana zarar ider ol mahalde levni çıkınca tura sonra tasfiye idüb üzerine yeni mukattar sirke koyub bir ısıcak yere korsın evvelki gibi hatta levni çıkınca bu ameli tekrar idüb levninden bir şey kalmayınca badehu kaynadub andan ol sirkeyi uçurursın sonra ol sükkeri ma-i karah ile yıkarsın andan humūzat gidince sonra tekrar ma-i karah ile kaynadub milhini çıkarırsın bildigin bir yaş yere korsın hall olub yağ olur bu deva bedenden zibak zararını men ider ve milhden hasil olmuş müteaffin yaraları def ider nebat şekeri dahı eczanın acılığını alub ve hiddetini tadil itdiği gibi keزالık bu sükker-i zūhal dahı madeniyyatı tadil idüb ve hiddeti izale idüb azadan afeti men ider ve bu deva müteaffin olmuş yaramaz ve habis yaralara ilac-ı küllidir ve az zaman içinde halas ider seretan gibi ve ganzarniya ve âkile marazları gibi (GM, 93a/6-19).

Zencefil şekeri (sükker-i zuhal), enfeksiyonlu, kötü kokulu, iyileştirilmesi zor yaralara faydalı bir ilaçtır ve bunlardan kısa sürede kurtarır. Bu etkileri seretan, ganzarniya, âkile hastalıklarında da gösterir. Onun hazırlanması şu şekildedir: Toz ve topraktan arındırılmış silikon adı verilen kırmızı boya (selikun) ve üstübeç (isfidac), damıtılmış azıcık sirkeyle nemlendirilir ve kurutulur. Daha sonra toz hâline getirilip zarfa konulur. Bu zarfın üzerine boyunu dört parmak geçecek şekilde damıtılmış sirke dökülür ve bu karışım, sıcak

bir yere, kül üzerine konulur. Bu şekilde dört gün bekletilir. Ancak kontrol için oraya gidip gelenler, onun buharı tehlikeli olduğu için dikkat etmelidir. Bu şekilde rengi çıkıncaya kadar beklenir ve sonra damlatılır. Devamında üstüne tekrar damıtılmış sirke konulup sıcak bir yerde bekletilir. Bu şekilde de renginin çıkması beklenir. Bu işlem renk çıkmayıncaya kadar tekrar edilir. Rengi çıkmayınca, sirkenin uçması için kaynatılır. Sonra geride kalan şeker, saf su (ma-i karah) ile ondaki ekşilik gidinceye kadar yıkanır. Sonra saf su ile kaynatılıp içindeki tuz çıkarılır. Bu işlem bitince, bilinen ıslak bir yere konulur, karışım orada çözülür ve yağa döner.

5.2.5. Taşlarla Yapılan Tedaviler

5.2.5.1. *Hacerü'l-cürha*: Kan taşı, yara taşı.

hacerü'l-cürha didikleri óacerin sıfatı oldur ki zac-ı ahzar yüz yigirmi dirhem ve zac-ı ebyaz altmış dirhem şeb yüz seksen dirhem natrûn ve tuz her birinden otuz altı dirhem milh-i tartir ve milh-i efsentin ve milh-i hindiba ve miló-i kaknec ve miló-i lisanü'l-hamel her birinden altışar direm cümlesi yumşak sahk idüb bir içi sırlı çölmege koyalar ve gül sirkesini karışdırub hafif ateş üzerine koyub daima bir agac ile tahrik idesin kaçan akde karib ola içine altmış dirhem isfidac ve kırk sekiz dirhem tyn-i ermeni badehu karışdırub hatta taş gibi akd olunca sonra çölmegi kırarsın ve hıfz idersin vakt-i óacetde istimal idesin bu hacerin fayidesi la-yuaddır vasfa sıgmaz (...) bir gün bir gicede ve kaçan bu ikisinin üzerine tıla olunsa ve hikke ki kurı giciyikdir ve gicişmedir ve cereb ki giciyikdir bunları izale ider tıla itmekle ve seretan marazına ve agızda olan yaralara ve iskürput marazına nafidir ve yaralarını ufünetlerini izale ider (GM, 92a/19-93a/1).

Kan taşı, yara taşı olarak da adlandırılan *hacerü'l-cürha*, belli bir işlemten geçirildikten sonra belirtilen diğer hastalıklar gibi seretan hastalığına da iyi gelmektedir. 120 dirhem yeşil saç (zaç, demir sülfat, çinko), 60 dirhem beyaz saç (zaç, demir sülfat, çinko), 180 dirhem şap, 36 dirhem su ile birleşmiş ve billurlaşmış sodyum karbonat (natrun), tuz, 6'şar dirhem milh-i tartir (potasyum bitartar tuzu), milh-i efsentin (pelin otu tuzu), milh-i hindiba (hindiba/güneyik tuzu), milh-i kaknec (güneyfeneri/itüzümü tuzu), milh-i lisanü'l-hamel (sığırdili bitkisi tuzu) alınır ve hepsi toz hâline getirilir. Sonra sırla kaplanmış bir toprak kaba (çömleğe) konur. Gül sirkesi ile karıştırılır. Bu karışım, ağaçla sürekli karıştırılarak hafif ateş üzerinde pişirilir. Bu karışımların birbirine bağlanması başladığında içine 60 dirhem isfidac (üstübeç) ve 48 dirhem Ermeni kili (tyn-ı Ermeni) atılır. Sonra karıştırılır. Taş gibi olur. Taş gibi olduğunda da çömlek kırılarak bu karışım güvenli bir yerde, ihtiyaç hâlinde kullanılmak üzere saklanır. Bu taşın faydası hesap edilemez ve

etkileri de vasf edilemez. Bu taş giciyik, uyuz gibi hastalıklar yanında seretan hastalığında da kullanılmaktadır. Onun nasıl kullanılacağı belirtilmemiştir. Sürülerek kullanılacağı düşünülmektedir.

5.2.6. Madensel Ürünlerle Tedaviler

5.2.6.1. *Abar*: Yanmış kurşun.

el-abar yanmış kurşun tabiatı ikinci derecede barid ve yabisdır göz yaralarının ıslah ider ve göz çibanlarına dahı muvafık ve nafidir ve bevasire ve seretana ve fasid ve habis yaralara dahı fayıde ider (TEN, 28a/1-8).

Yanmış kurşun, pek çok hastalığın tedavisinde kullanılır. Bunlardan biri de fasid olmuş yani çürümüş ve kötü yaralardır. Bunların yanında seretana da bu maden iyi gelmektedir.

5.2.6.2. *Antimun sükkeri*:

Gümüş beyazı renkte, kırılğan kristal yapılı olarak doğada bileşikler hâlinde bulunan ve bazı bileşikleri de tıpta tedavi amaçlı kullanılan antimunun demirbozan maddesiyle hazırlanmış karışımı, antimun şekeri.

antimun sükkerinin yağını çıkarmak tariki budur ki diledigin kadar antimunı alub kendi beraberı şeker ile mecmūunı dakk ve sahk idüb eflatūni ile taktir idersin bu yağ haric-i bedende bir habb yapılır cümle sıtmalara nafidir sıtmanın devrinden mukaddem olur bir habb dan üç habba varınca istimal olunur (...) tarik-i ahar oldur ki antimun diledigin kadar sırçasın alub yakasın ta ki beyaz olunca eger kırmızı yakarsan dahı güzel olur badehu bir şişe içine koyub üzerine bir mikdar mukattar şarab koyub agzını muhkem bagladıktan sonra bir ısıcak yerde on iki gün koyasın badehu taktir idesin eger taktir olunanı olunmayan üzerine koyub taktir idersin gayet güzel olunur sonra esfel-i karada olanı alub hıfz idesin bu yağdan üç dört habbe içilür münasib sular ile sıtmaların envaina ve istiska ve rahim marazlarına ve sar ve firenk ve kurūh-ı habiseye nafidir ve dahı bevasire ve âkile ve seretan marazlarına mübtela olanlara içüreler nafidir (GM, 42a/12-43a/13).

Antimun şekeri ve onun yağı, kansere (âkile ve seretana) iyi gelmektedir. Bu yağ ve antimun şekeri şu şekilde hazırlanmalıdır: İstenilen miktarda antimun alınır ve bir o kadar da şeker alınıp birleştirilir. Bunlar, toz hâline getirilir. Eflatuni adı verilen kaptı damıtılır. Daha sonra ortaya yağ çıkar. Bu yağdan hap yapılır. Hap, birçok hastalığa iyi gelir. 1'den 3 hapa kadar kullanılabilir. Başka hazırlanma yolu daha vardır. Bunların sonuncu yolla hazırlananı kanserde kullanılmaktadır. O da şöyledir: İstenildiği kadar antimun kristallerinden alınır ve beyazlayıncaya kadar yakılır. Ancak kırmızı oluncaya

kadar yakılması daha iyidir. Sonra bir şişeye konulur ve üzerine de bir miktar damıtılmış şarap dökülür. Ağzı sıkıca kapatılıp sıcak bir yerde 12 gün bekletilir. Sonra damıtılır. Damıtılan sıvı alınıp damıtılmayanın üzerine dökülür ve sonra tekrar damıtılır. Bu işlemden sonra karışım gayet güzel olur. Sonra kısa boylu bir kimya kabında saklanır. Bu yağ 3-4 damla içilir. İçilmesi esnasında yanında uygun sıvılar da tüketilebilir.

5.2.6.3. *Nuhas*: Bakır.

nuhas ki bakırdır anın yağını çıkarmak tariki oldur ki ervela bakırı teklis idiüb yukarıda bildigin gibi badehu sirke ile ve sirkeyi tuz ile hall idersin sonra bir yere koyasın ta ki yeşil olunca sonra ol sirkeyi süzüüb alub yeni sirke koyasın amına sirke içinde azacak tuz ola ve bir yere koyasın ta ki yeşil olub jengarı çıkınca sonra süzüüb alub böyle tekrar tekrar idersin jengarı kalmayınca degin badehu ol cem idiüb aldığın sirkeyi taktir idersin kar'a ve inbik ile kar'anın dibinde bir yeşil yağ kalur bu yağ yaralara ve bevasire ve kurub-ı habis(e)ye ve âkileye sürmek nafidir (GM, 47a/9-19).

Yeşil renkli nuhas (bakır) yağı, yaralara, bevasire iyi geldiği gibi âkileye de iyi gelir. O, sürülerek kullanılır. Bu yağ şu şekilde hazırlanır: Önce bakır kireç kıvamına getirilir. Sonra içine tuz konulmuş sirke ile bir yerde bekletilir. Bu bekleme süresi karışımın yeşil olmasına kadar devam eder. Karışım yeşil renkli olunca sirke süzülür, tekrar yeni sirke konulur. İçine konulan sirkeye yine tuz katılır. Bu karışım da yine yeşil renk alınca kadar beklenir. Üzerine jengar, yani bakır pası çıkar. Bu, süzülür. Bu işlem bakır pası kalmayınca kadar tekrar edilir. Sonra çıkan karışım bir yerde biriktirilir ve damıtılır. Bu işlemle içindeki sirke çıkar. Damıtma işleminde kar'a (kimyasal işlemlerde kullanılan kap) ve inbik adı verilen damıtma aletleri kullanılır. Kar'anın dibinde yeşil renkli yağ kalır. O yağ, hastalıklarda kullanılan bakır yağıdır.

5.2.6.4. *Üsrüb*: Kurşun.

üsrüb ki kurşundur anın yağını çıkarmak tariki budur ki diledigin kadar mükelles üsrüb alub tarik-i teklis yukarıda geçdi zikre hacet yokdur badehu sirkede ısladub kurıdub altı kerre böyle idersin sonra bir ısıcak yere koyub su gibi hall ola sonra mailü'r-rakabe ile yahüd eflatûni ile taktiridüb ol sirke çıkdıktan sonra yağı çıkar bu yağ seretan didikleri maraz ki avratların memesinde olur ekser ana nafidir ve âkile ve ganzarniya didikleri maraz ki âkilenin bir nevidir anlara nafidir sürmek ile bu yağın içine mükelles altun kosalar saruya boyanur bunu ehl-i sanat amellerinde istimal iderler (GM, 42a/3-12).

Üsrüb (kurşun) yağı, çoğunlukla kadınların memesinde olan seretana, âkileye ve onun bir türü olan ganzarniyaya faydalıdır. Onun yağı şu şekilde

çıkarılır: İstenilen miktarda, yakılarak toz hâline getirilmiş, kireç hâlindeki kurşun alınır, kireç kıvamına getirilir. Sonra bu karışım, sirkede ıslatılır. Bu işlem 6 kez tekrar edilir. Sonra sıcak yere konulur. Orada üzerinde su birikir. Mailü'r-rakabe (eğri veya turna adlı damıtma cihazı) ve eflatuni adlı damıtma aletiyle bu karışım, damıtılır. Bu işlemde de sirke karışımından çıkar ve geriye yağ kalır.

5.2.6.5. *Zac*: Demir sülfat, çinko.

zac birkaç nev olur beyaz ve kızıl ve yeşil ve şarı olur beyaza kulkadis ve şugar dirler Yunanda halkisin dirler kızıl zaca süri dirler yeşil zaca kalkas ve kulkanda dirler alası Kıbrusidir ki anın rengi şarı olur tabiatı har ve yabisdir uyuz ve safeye ve nasura ve burun kanına ve kulak yaralarına ve süddelerine fayide ider asel ile buni fetil idüb kulağa şokalar ve akile ki burunda ve ağızda ve diş diblerinde olsa nafidir amma bundan yemek yaramazdır adamı öldürür (TEN, 51a/18-51b/5).

Zaç (demir sülfat), birkaç çeşittir. Beyaz, kızıl, yeşil ve sarı olabilir. Beyaza, kulkadis, şugar veya Yunanca halkisin adları verilir. Kızılına suri; yeşiline kulkas veya kulkanda denilir. Onun en iyisi Kıbrıs'ta olanıdır ve rengi sarıdır. Zaçın bu çeşitleri, pek çok yaraya ve hastalığa iyi gelmektedir. Bunlardan biri de kanserdir. Burada kanser yarasının bulunduğu yere dair özel bir bilgi verilmiştir. O da bu iyileşmeyen ve genişleyen yaranın ağızda, burunda ve diş diplerinde olması durumudur. Zaçın, yenilmesinin iyi olmadığı, hastayı öldürdüğü bildirilmiştir. Ancak nasıl kullanılacağı açıklanmamıştır. İçilmemesi gerektiği için ağızda bekletilip tükürülerek kullanılıyor olmalıdır.

5.2.7. Ateşle Yapılan Tedaviler

5.2.7.1. *Ateş*: Ateş.

nar ateş didikleri odun tabiatı dördüncü derece ahirinde har ve yabisdir gayetdedir (...) emraz-ı müzmineye lazım ve nefi kamildir huşuşan dag her mizaca nafidir gerek madde olsun gerek olmasun ve ateş ile olan dag otlar ve yakıcı şeyler ile yakmaktan yegdir ve her ne kanda ateş degse ol maħalli yakub gayra tecavüz etmez ol eclden çürümüş ve fasid olmuş etler ki âkile ve hõre ve yinür baş didikleri yaraların ibtidasında dağlarlar (TEN, 104a/14-19).

Ateşin mizacı dördüncü derecenin sonunda gayet har ve yabisdir. O, bu özelliğinden dolayı müzmin hastalıklara faydalıdır. Özellikle dağ yapma her mizaç için faydalıdır. Ateş ile olan dağlama, yakıcı şeyler ile yakmaktan daha iyidir. Dağlama her hastalığın yayılmasını önleyecek etki yapar. Bu nedenle çürümüş ve kokmuş, bütünlüğü bozulmuş etlerin dağlanması iyidir. Özel-

likle hore, âkile ve yinür baş denilen kanserin başlangıcında olan yaralı etler dağlanmalıdır .

5.2.8. Diğer Tedaviler

el-faşl (...) maraz-ı seretanı beyan ider bu dahı bir berk veremdir çok köki olur sevdanın ihtirakından haşıl olur alameti oldur ki evvel ekhelden faşd ideler ve çok çok ishal itdürel ve maḥbūḥ eftimun ile amma sevdayı hareket itdüren gıdalardan hazer ideler badıncan ve şıgır eti ve keçi eti ve galiz gıdalardan hazer ideler ve münasib olan zımadlar ile ve tılalalar ile tedbir ideler şıfa bula te ala (TEN, 24a/9-13).

Sevda hıltının yanmasından oluşan seretan için kolun iç tarafındaki ana damardan (ekhel) kan alınmalıdır. Yine kişinin ishal ettirilmesi gerekir. Pişirilmiş eftimun (bağboğan otu) ile bu yapabilirler. Ancak sevdayı harekete geçiren ve artıran gıdalardan uzak durulmalıdır. Patlıcan, sığır ve keçi eti yenilmemeli, kötü gıdalardan da sakınılmalıdır. Karışım sürülmüş sargılar ve özel merhemlerle de tedavi yapılabilir.

Sonuç

Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şöyledir:

İncelenen metinlerde kanserin, sevda hıltının yanmasından kaynaklandığına yönelik bir açıklama bulunmaktadır. Sevda hıltı, dört hılttan biridir ve soğuk ve kuru özelliğe sahiptir. Yine kanserin (özellikle seretanın) tuzdan da kaynaklandığı belirtilmiştir. Seretanın kökünün olduğu da vurgulanmıştır.

Metinlerde kanserin, seretan, âkile, ganzarniya, hora, yinür baş, âkile çıbanları sözcükleriyle ifade edildiği görülmüştür. Seretan, sert ve sağlam bir şişlik olarak betimlenmiştir. Yine seretan, genellikle avratların memesinde olan şişlik şeklinde de açıklanmıştır. Ganzarniya, âkilenin türü olarak ifade edilmiştir. Âkile, hora ve yinür baş da iyileşmeyen ve genişleyen yara olarak geçer. Âkile, ağız, burun ve diş diplerinde de olabilir. Bu ifadelerin geçtiği yerde de çıban, yaramaz yara, yara, müteaffin olmuş yaramaz ve habis yara, kuruh-ı habise, ağızda olan yaralar, çürümüş et gibi hastalık ve belirtilerin de sık sık yer aldığı görülmüştür. Kansere ilgili ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla onun türü gözle görülebilen özellik sergiler ve vücudun dış kısmında yer alır. İÇteki kanser türleriyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kanserin tedavisinde farklı yöntemlerin uygulandığı görülmüştür. Tedavide ekhel damarından (kolun iç tarafındaki ana damar) kan alınmalı, hasta çokça ishal ettirilmelidir (pişirilmiş bağboğan otu ile). Beslenmede de sevda özelliği içeren yiyeceklerle birlikte sevdayı harekete geçirecek yiyecekler tü-

ketilmemelidir. Bu doğrultuda patlıcan, sığır ve keçi eti yenilmemeli, galiz gıdalardan uzak durulmalıdır. Galiz yani kaba ve sert olarak vurgulanan ilaçların ne olduğu açıklanmamıştır.

Kanser tedavisinde dağlama da önemlidir. Özellikle yaralı ve çürümüş etleri olan kanser türlerinde dağlamanın çok faydalı olduğu vurgulanmıştır. Metne göre dağlama kanserin başlangıcında faydalıdır. Karışım sürülmüş sargılar ve özel merhemlerle de tedavi uygulamaları yapılabilir.

Metinlerde asit, şeker, taş yanında bitkisel, hayvansal, madensel ürünlerle yapılan tedaviler de anlatılmıştır:

Demü'l-ahaveyn (kardeşkanı ağacı), hilaf (söğüt) ve kara harbak (kara çöpleme) bitkisel tedavilerdir. Demü'l-ahaveynin dövülmüşününün (ama çiğ mi belli değil) gül kurusu ile ekilmiş; söğüt dallarının yakılmışının külü; kara harbakla hazırlanmış karışım, tedavide kullanılan bitkisel ilaçlardır.

Zerarih (kuduz böceği, bambıl), tedavide kullanılan hayvandır. O, seretan şişliğine bağlanmalıdır.

Tuz ruhu, tedavide kullanılan bir asittir ve onun kanserli yaraya sürülmesi gerekir.

Sükker-i zuhal (zencefil şekeri), şekerli bir karışımdır ve kanser tedavisinde etkilidir. Ancak nasıl kullanılacağı ifade edilmemiştir. Yenilerek veya içilerek kullanılacağı düşünülmektedir.

Hacerü'l-cürha (kan veya yara taşı), tedavide kullanılan taşlardandır. O, tıla edilerek (sürülecek veya sürünülecek sıvı veya merhem) yani sürülerek kullanılmalıdır.

Abar (yanmış kurşun), antimun şekeri (antimun şekeri), nuhas (bakır), üsrüb (kurşun), zac (demir sülfat, çinko) kanser tedavisinde kullanılan maddenlerdir. Abarın tedavide iyi geldiği belirtilmiş, ama nasıl kullanılacağına dair bir bilgi verilmemiştir. Antimun sükkerinin yağı çıkarılmalı ve üç dört damlaya kadar içilmelidir. Nuhasın yağı kullanılmalıdır. Ancak bu yağın nasıl kullanılacağı belirtilmemiştir. Sürülerek kullanılacağı tahmin edilmektedir. Üsrübün yağı, sürülerek kullanılmalıdır. Zacın yenilmesinin sağlığa zararlı olduğu vurgulanmıştır. Ağızda, burunda ve diş diplerindeki âkilelerde kullanılabilceği belirtilmiştir. Ancak nasıl kullanılacağı dile getirilmemiştir. Onlara ya sürülerek ya da gargarayla kullanılması gerekir.

Tedavilerde demü'l-ahaveyn âkile çıbanları için; hilaf, seretan ve âkile için, kara harbak, ganzarniya, âkile ve seretan için; zerarih, seretan için; tuz ruhu seretan ve âkile için; sükker-i zuhal, seretan, ganzarniya ve âkile için kulla-

nılmalıdır. Yine hacerü'l-cürhanın, abarın, seretan için; antimun sükkerinin, âkile ve seretan için; nuhasın âkile için; üsrüb yağının, âkile, meme seretanı, ganzarniya için kullanılacağı belirtilmiştir. Zac, ağızda, burunda ve diş diplerindeki âkilelerde kullanılmalıdır. Dağlama, kan aldırma, pişirilmiş eftimunla ishal yapma, sargı ve merhem uygulamaları tüm kanser türleri için genel tedaviler olarak verilmiştir.

Günümüzde geleneksel tıbbı yönelişler, doğal yollarla tedaviler gittikçe artmaktadır. Geçmiş dönemlerde yazılan eserlerde yer alan tıbbi bilgiler de tecrübe edildiği ve birikimi aktardığı için bu anlamda oldukça itibar görmektedir. Bunların doğrudan kullanılmasında temkinli olunması gerekir. Ancak bu eserlerde yer alan tecrübeye ve somut tedaviye yönelik verilerin ortaya çıkarılıp bilimsel olarak incelenmesiyle onların faydalı olup olmadığı laboratuvar ortamlarında kanıtlanabilir. Bunun dışında bu bilgiler ve uygulamalar yeni tedavi yollarının geliştirilmesine de katkı sağlayabilir. Çalışmadaki verilerin bu konuya merak uyandırması ve bu anlamda disiplinler arası araştırmalara konu olması umulmaktadır.

Ele alınan bu Türkçe tıbbi metinlerde, kanser hastalıklarının en azından gözle görülebilen türlerinin teşhis ve tedavi edildiği belirlenmiştir. Kanser hastalığı ve tarihçesi açısından da bu bilgilerin değerli olduğu ve tıp tarihçileri tarafından da Türk, İslam ve dünya tıbbı açısından ayrıca değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aksaraylı, Zeynep Atiye (2013). *Bir 19. yy. (H. 1257) Metni Olan Ma Hazar'ın Dil İncelemesi (İmlâ, Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi Özellikleri İncelemesi-Metin)*. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- Argunşah, Mustafa (2009). Edviye-i Müfredi'nin Neşri Üzerine Düşünceler. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*: 185-196.
- Arslan Sarman, Meryem (2016). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi't-Tıbb'da Geçen Tıbb-ı Nebevi Unsurları. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 22: 49-70.
- Arslan Sarman, Meryem (2017). Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi İlmi't-Tıbb'da Geçen Ay İsimleri, *CAHIJ*, 5(8): 206-218.
- Arslan, Meryem (2019). *Muhammed bin Mustafa El-Gûrânî Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Davud Fi İlmi't-Tıbb (Metin-Tematik Dizin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, Meryem (2020). Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî'nin Hayatı, Eserleri Ve Bazı Üslup Özellikleri, *CAHIJ*, 15: 226-233.
- Bayat, Ali Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Bayat, Ali Haydar (2005). *Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıbb (823-1420)*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Canpolat, Mustafa-Zafer Önler (2007). *Edviye-i Müfredi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dinar, Talat (2013). *Müderriş Hasan Efendi'nin Gayetü'l-Müntehab Fi Tedbiri'l-Merza'sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler)*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Doğan, Şaban (2010). Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri. *Turkish Studies*, 5/1: 313-373.
- Doğan, Şaban (2013). Anadolu Türk Tıbbında Bahnameler ve Musa Bin Mesud'un Bahname Tercümesi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih TEZCAN'a Armağan*, 13(13): 123-138.
- Erdağı, Binnur (2001). Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı. *Türkbilgi*, 2: 46-54.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan (1989). Ahlat-ı Erbaa. *TDAV* 2: 24.
- Gürlek, Mehmet (2011). *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Gürlek, Mehmet, (2011a), Alâ'im-i Cerrâhîn'de Geçen Bitki Adları Üzerine. *Adyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7): 123-145.

- Güven, Meriç (2005). *Abdulvehbâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Hatiboğlu, Vecihe, (1956). *Cerrahiye-i Haniyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin-Şeşen, Ramazan vd. (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi 1*, İstanbul: IRCİCA Yayınları.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Dracaena_draco
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6%C4%9F%C3%BC>
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Zencefil>
- <https://www.degerlidogaltas.com/kan-tasi-sifa-ozellikleri-ve-faydolari/>
- <https://www.dogadanderman.com/makaleler/kara-copleme-otu.html>
- <https://sozluk.gov.tr/>
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Humoral_Patoloji_Teorisi
- Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karlığa, H. Bekir (1991). Anasır-ı Erbaa. *TDAV* 3: 149-151.
- Kurt, Ümit Emrah, (2012). *Hekim Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyetü'l-Haniyye Adlı Eserinde Yer Alan Cerrahi Aletlerin Tanımlanması, Çizimi, Sınıflanması ve Karşılaştırılması*. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Levend, Ağâh Sırrı (1949). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Önler, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I Giriş- Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Zafer (1998). XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili Ve Söz Varlığı. *Kebikeç*, 6: 157-168.
- Önler, Zafer (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Önler, Zafer (2015). İshak bin Murad ve Edviye-i Müfrede Adlı Eseri. *Türk Tarihinde İz Bırakan Bolulular Çalıştayı, Abant Gznet Baysal Üniversitesi, 21-22 Ağustos*: 1-9.
- Önler, Zafer,(2017). Cerrahiyetü'l-Haniyye'deki Tıp Terimleri Üzerine. *Uluslararası Amasya Sempozyumu, 4-7 Ekim 2017*: 1317-1327.
- Sertkaya, Osman Fikri (1997). Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 4-7 Eylül 1989, (Hazırlayan: Azize Aktaş Yaşa- Sevay Okay Atılğan)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 349-359.

- Süveren, Kenan (1987). *refeddin Sabuncuoğlu'nun Mcerrebnme Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Telli, Burak (2017). *Kenz's-Sıbbat'l-Ebdâniyye Eser-i Mrsid-i Osmaniyye (İnceleme-Metin-Gramatikal Dizin-Tıpkıbasım)*. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Adıyaman.
- Tokat, Feyza (2012). *Tuhfetü'l- Eribi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabib*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- Tokat, Feyza-Uygur-Ceyhun Vedat (2012a). Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Tuhfetü'l- Eribi'n-Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabib'i. *Turkish Studies*, 7(3): 2445-2454.
- Tokat, Feyza-Uygur, Ceyhun Vedat (2013). Tuhfetü'l-Eribi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabib'inn Ses, Şekil Ve İmlâ zellikleri İle Söz Varlığı. *Turkish Studies*, 8(1): 2605-2615.
- Uzel, İter (1999). Osmanlı-Türk tıbbı, Osmanlı, Bilim, 8, *Yeni Türkiye Yayınları*, (Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Kemal iek, Cem Oğuz), Ankara: 485- 489.
- Uzel, İter-Süveren, Kenan (2000). Mcerrebnme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Yıldız, Yasemin (2016). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytr (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin) Birinci Cilt*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Yıldız, Semra Canan (2019). Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Tıp Eserleri Ve Bu Eserler zerine Yapılan alıŐmalar. *Avrasya Uluslararası AraŐtırmalar Dergisi*, 7(17): 416-436.

Ek: Tedavide Kullanılan Bazı Ögelerle İlgili GörSELLER



demü'l-ahaveyn: Kardeşkamı ağacı, ejderha kamı ağacı (*Dracaena draco*).



hılaf: Söğüt ağacı (*Salix*)



Hacerl-crha: kan taşı.



Antimon



Zencefil



zerariş: Kuduz böcekleri, bambıl böceği.



kara harbak: kara çöpleme.